

(This paper is for information and not for publication – it is already taken by one magazine for publication)

“पेशवे बाजीराव-मस्तानीबाई साहेब गझीबो”

(सर्जेराव रा देशमुख, वेस्ट कॉलंबवेल, न्यु जर्सी, यु. एस. ए.)

२००८ साली कोल्हापूरला “रवि-राई सांस्कृतिक भवन व ट्रस्ट” येथील गरजू मुला-मुलींसाठी निर्माण केलेल्या कॅम्पसच्या सर्व ईमारतींना इतिहासांत महत्वपूर्ण कामे केलेल्या स्त्री व पुरुषांची नावे दिली आहेत. तथील गझीबोला “पेशवे बाजीराव-मस्तानीबाई साहेब गझीबो” नांव दिले आहे व त्या नावाची योग्यता सांगणे गरजेचे आहे. मस्तानीबाईंच्यावर - एका राजकन्येवर - माहाराष्ट्राने मोठा अन्याय केला आहे तो कसा हे पाहूयांत:

श्रीमंत बाजीराव साहेबांनी मराठेशाहीचे पाय हिंदुस्थानांत रोवले - हे काम ये-या - गबाळ यांचे नव्हे. थोरले छत्रपती, छत्रपती संभाजी माहाराज, व संताजी-धनाजी यांच्या नंतर राऊ (बाजीराव) हे मराठेशाहीचे नभतो-नभविष्यती असे बलाढ्य नेत ठरले. सन १७३० च्या सुमारास, राऊंना माहाराज छत्रसाल बुंदेल्यांना त्यांच्यावर आलेल्या महंमदखान बंगशच्या आक्रमणा समयी मदत मागीतली¹ व बाजीराव स्वतः मदतोस धाऊन आल. त्याचा मोबदला म्हणून बुंदेल्यांनी आपली लाडकी मुलगी सावित्री - लाडाने मस्तानी - ही बाजीरावांना पत्नी म्हणून दिली.

छत्रसाल बुंदेल्यांनी प्रणामी धर्म स्वीकारला होता, त्यानुसार त्यांनी जिंकलेल्या राजांच्या कन्येशी विवाहबद्धहोणे हा एक प्रघात होता. त्यांनी एके वेळी एका नवाबास हरविले व त्यांच्या कन्येशी विवाह केला व त्या संबंधातून सावित्रीचा (aka मस्तानीबाईसाहेब यांचा) जन्म झाला.² तेव्हा मस्तानीबाईंच्या आई एका नवाबाच्या कन्या होत्या हे निर्विवाद आहे.^{3, 4 & 5}

उज्जैनच्या विक्रम विद्यापीठाचे माजी कुल-गुरू - Vice Chancellor - डॉ. कवठेकर यांनी बाजीराव-मस्तानी यांच्यावर ३८० पानी “बाजीराव-मस्तानीयाम” हे संस्कृत काव्य केले आहे. त्यांत ते मस्तानीबाईसाहेबाचा राज-कन्या म्हणून उल्लेख करतात - ते योग्यच आहे. कारण

¹ मदतीसाठी बुंदेल्यांनी बाजीरावांना बुंदेली भाषेत आव्हान केले त्याचा मतीत अर्थ आहे:- लक्ष्मीचा हत्ती गजेंद्र याचा पाय सुसरीच्या तोडांत आहे व सुसर त्यास खोल पाण्यांत ओढत आहे - आज माझी तीच गत आहे. असे बुंदेले राऊंना लिहितात. मुळ शब्द सांप्रत ह्या संशोधकास सापडत नाहीत, परंतु त्याचा अर्थ खालील प्रमाण आहे:

जो गती गजेंद्र की, सो ही गत पावत आज
बाजी जात बुंदेल की, राखो बाजी लाज

(बाजीराव - बाजी) तुम्ही पण (माझ्या) बुंदेलखंडाचेच आहात, आता माझी लाज राखा - तेव्हा श्रीमंत बाजीराव पेशवे मराठा सैन्यासह बुंदेलखंडांत गेले नी महंमदखान बंगशना पळवून लावले.

² ह्या संशोधकाने मांडलेला वरील अहवाल त्याने ४ व ५ जानेवारी २००९ ला त्याच्या बाजीराव-मस्तानी यांचे वंशज बांधाचे नवाब या कुटूंबाशी शालेल्या oral interview वर आधारीत आहे.

³ ज्येष्ठ इतिहास संशोधक डॉ. लाता अकलजकर व डॉ. माधुरी मुन्शी यांचा तपशील थोडा वेगळा आहे तो तपशील या लेखाच्या शेवटी पाहणे :- भाग-१: मस्तानीबाईसाहेबांचे मूळ यावर इतरांची मते व अधिक माहिती

⁴ खोबरेकराचा अहवाल निराळाच आहे, त्या साठी या लेखाच्या शेवटी पाहणे :- भाग-१: मस्तानीबाईसाहेबांचे मूळ यावर इतरांची मते व अधिक माहिती भाग

⁵ मस्तानीबाईंचे मूळ यावर सरदेसाईंचा तपशील लेखाच्या शेवटी पाहणे :- भाग-१: मस्तानीबाईसाहेबांचे मूळ यावर इतरांची मते व अधिक माहिती

छत्रसाल बुंदेल्यांना दोन मुलगे व सावित्री एक मुलगी - या तिघासाठी त्यांनी बुंदेल-खंडाचे ३ भाग केले - २ आपल्या मुलांसाठी व एक मस्तानीबाईंसाठी. मस्तानीबाईंसाहेबाचा भाग बाजीरावांना मिळाला - अशा प्रकारे बुंदेल-खंडातील झांशीचा विस्तार मराठ्यांकडे आला असणार. बुंदेल्यांना कितीएक अनौरस आपत्ये होती नी त्यांना बुंदेलखंडाचा भाग विभागणीत दिलेला नाही. जरका मस्तानीबाईंसाहेब नर्तकीची मुलगी अथवा अनौरस असत्या तर त्यांच्या साठी छत्रसाल बुंदेल्यांनी आपल्या राज्याचा $\frac{1}{3}$ भाग बाजीरावांना मुळीच दिला नसता - हे खास लक्षांत घेण्या सारखे आहे.

छत्रसालांना इतर कांही अनौरस मुले होती त्यांना बुंदेल-खंडाचा वाटा मिळाला नाही. एक नाचणा-या स्त्री साठी आपल्या राज्याचा $\frac{1}{3}$ भाग बाजीरावांसारख्या ति-हाडताला देणे होणार नाही - शिवाय की मस्तानीबाईं त्यांच्या कन्या म्हणजेच राजकन्या होत्या.

त्या व्यतिरिक्त मस्तानीबाईंवर जे लिखाण प्रसिद्ध आहे, उदाहरणार्थ Deccan Letters, त्यानुसार त्या घोडेस्वारीत निपुण होत्या. बाजीराव साहेबांच्या घोडयाला घोडा ठेऊन त्या घोड दौड करीत - stirrup to stirrup with Bajirao - बाजीरावांच्या रिकीबीला रिकीब लाउन त्या घोडा पळवीत. तलवार बाजीत व भाले फेंकीत त्या कोणत्याही मराठे शिलेदारानून कमी नव्हत्या. असली कामे एक १६ वर्षांची नर्तकी करू शकणार नाही. ह्या कृति राजकन्येचे दर्शक आहेत जिला बाल वयांतच हे धडे मिळले असले पाहिजेत - हे नर्तकीचे काम नव्हे.

मस्तानीबाईंसाहेब नाच-गाण्यात तरबेज असणारच कारण तो त्यांना मिळालेला उत्तर भारतीय राजपूत घरचा वारसा होय. उत्तर भारतांत आज सुद्धा लग्नांत स्त्रीयांचे लेडीज संगीत हा नाचगाण्याचा कार्यक्रम असतो. होळो व जन्माष्टमी हे सण उत्तर भारतीय आज सुद्धा गीत व नृत्याने साजरे करतात. गाणे व नृत्य त्यांच्या साठी एक कला आहे, एक सांस्कृतिक घटक आहे. आज सुद्धा महाराष्ट्रांत डोक्यावर पदर घेऊन इभ्रतीने जगणा-या समाजांत स्त्रीया लोकांपुढे नाचतर नाहीत पण लोकांपुढे येत सुद्धा नाहित.

अशा मस्तानीबाईं पुण्यास आल्यावर बाजीरावांच्याच सांगण्याने जर त्या जन्माष्टमी अथवा गणपतीला शनवार वाड्यांत नाचल्या असल्यास Cultural Difference अथवा सांस्कृतिक भिन्नते मुळ त्यांच्या विरोधक लोकांनी त्यांना नाची ठरविले असण्याची शक्यता आहे. या विरोधक गटांत बाजीरावाच्या आई राधाबाईं व इतर लोक तर होतेच परंतु राऊंचे चिरंजीव नानासाहेब व भाऊ चिमाजी प्रामुख्याने होते. मस्तानीबाईंच्या विरुद्ध त्या नर्तकी म्हणून खोटी-नाटी पत्रे पण त्यांनी निर्माण केली असण्याची मोठी शक्यता आहे⁶. सावित्री ह्या जरी pure राजपूत आई-वडीलांची लेक असत्या तरी सुद्धा त्यांना पुण्यांत विरोधच झाला असता.

⁶ या जोडीच्या कारस्थाना बद्दल डाँ खोबरेकारांच्या लिखाणांत सांपडते त्याचा आशय असा :- (बाजीरावांच्या मृत्यु नंतर नानासाहेबांना छत्रपती शाहूच्या कडून पेशवाई मिळाली, त्या नंतर) नानासाहेब व चिमाजी-आप्पा कोल्हापूरच्या छ. संभाजीना लिहितातकी आम्ही वरकड त्यांचे (छ. शाहूंचे) दर्षवी असलो तरी आतून तुमचे (तुमच्या पक्षाचे) आहोत. अशा प्रकारे या जोडीची दुटप्पी वागणूक स्पष्ट आहे. ज्यांनी आपल्या छत्रपतींना double-cross केले, त्यांना मस्तनीबाईंच्या विरुद्ध त्या नर्तकी आहेत अशी खोटी पत्रे निर्माण करणे सहज शक्य होते व त्यांनी ते केलेच असणार. खोबरेकारांचे मुळशब्द आहे: -

सातारा व कोल्हापूर . . . ह्या दोन गाद्या एक कराव्यात असा विचार बाळाजी बाजीरावांचा होता. त्यास चिमाजीअप्पांची संमति होती. कोल्हापूरकर संभाजी राजे शाहू महाराजांच्या भेटीस साता-यास आले आणि ते

१७३४ ला मस्तानीबाईंना मुलगा झाला त्याचे नांव त्यांना मराठा पद्धतीनुसार कृष्णराव ठेवायचे होते पण पुण्यांत त्याला विरोध झाला, तेंव्हा आपल्या वडलांच्या राजपूत प्रणाली प्रमाणे मुलाचे नांव कृष्णसिंह ठेवावे असे सुचित केले व त्याला पण विरोध झाला. तेंव्हा नाईलाजास्तव मुलाचे नांव समशेर बहादूर ठेवण्यात आले. बाजीराव-मस्तानीबाईंच्या प्रेम कहाणोत शौर्याची प्रचीती आहे, त्यांत एक गूढ आहे, एक रस धारा आहे, ती अत्युच्च दर्जाची एक प्रेम गाथा आहे. त्याचे प्रतिक म्हणून कोल्हापूर येथे गझीबोला बाजीराव-मस्तानीबाईंचे नांव दिले आहे.

अशा मस्तानीबाईंवर महाराष्ट्राने एके काळी मोठे अन्याय केला व आज संजय-लिला भणसाळी यांनी बाजीरावांच्या जेष्ठ पत्नी काशीबाईसाहेब व मस्तानीबाईसाहेब यांना 'पिंग्याच्या' व बाजीरावांना 'मल्हारच्या' गीतात नाचविले. त्यास लोक इतिहास म्हणून त्याचा गौरी करतात हा पण मोठाच अन्याय आहे! परंतु भणसाळींनी केलेली मांडणी हा पूर्णतः इतिहास नव्हे.

असाच अन्याय महाराष्ट्राने (पेशवाईने) नोव्हेंबर-डिसेंबर १७६१ ते १७८३ पर्यंत सदाशिवराव ऊर्फ भाऊसाहेब "पेशवे" व त्यांच्या पत्नी पार्वतीबाईसाहेब यांच्यावर पण केला आहे. त्याला बरेच कारणीभूत आहेत:-

1. पानीपत नंतर जून १७६१ ला नानासाहेब पेशव्यांचा मृत्यु झाला व माधवराव पेशवे झाले अल्पवयीन व राज्य कारभाराचा अनुभव नसलेल्या माधवरावां बद्दल डाँ खोबरेकर लिहितात की सुरवातीची कांही वर्षे सर्व कारभार गोपीकाबाई व त्यांच्या कारभारी मंडळाकडे होता. त्यासुमारास भाऊसाहेब उत्तर-महाराष्ट्रांत आले असता गोपीकाबाईंनी त्यांस तीनहून अधिक वर्षे तेथेच अडकवून ठेवले नी पुण्यास येऊ दिले नाही. त्यांस खोटे म्हणून जाहीर केले व ते महाराष्ट्रांत आले त्याच सुमारास पुणे दरबारने बुंदेलखंडातून तोताया निर्माण केला⁷ व भाऊसाहेबांच्या अस्तित्वावर आवरण

तारीख जून १७४० ते ३० मार्च १७४१ पर्यंत साता-यास राहिले. ह्या मुदतीत बाळाजी बाजीरावांनी कोल्हापूरच्या संभाजी राजांशी वाटाघाटी करून शाहू महाराजांच्या पश्चात राज्यव्यवस्था कशी करावी ह्या बद्दल एक गुप्त करार संभाजी राज्यांशी केला. हा करार शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीत बाहेर न फुटण्याची खबरदारी दोन्ही पक्षांनी घेतली. करार नानासाहेब व चिमाजी अप्पा ह्याउभयतांनी संभाजी राहे यास लिहून दिला. त्यातील मुख्य बाब अशी "सातार राज्य स्वामींचे आणि एकछत्री शिक्का महाराजांचा (संभाजी राज्यांचा) चालावा. शाहू महाराजांचा जीवात्मा आहे तो बाह्यात्कारी आम्ही त्यांचे सेवक परंतु अंतर्दामी स्वामींचे, शाहू महाराज ह्यांनी कैलासवास केल्यावर दोन्ही राज्ये स्वामींची व आम्ही सेवक स्वामींचे, स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तणूक कर." शाहू महाराज निवर्तल्यावर अशी परिस्थिती निर्माण झाली की हा करार मागे पडला . . .

Ref: खोबरेकार, डाँ वि . गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास ल मराठा कालखंड (भाग २) १७०७ ते १८००, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (पान १४९ व १५०)

⁷ "मराठ्यांचा नवीन इतिहास" (New History of the Marathas Vol II Pg 493-94) या खंडात गो. स. सरदेसाई लिहितात की १७६१ च्या अखेरीस बुंदेलखंडातील दुय्यमदर्जाच्या मराठा अधिका-यांनी सुखलाल नावाच्या कान्होजी ब्राह्मणास भाऊसाहेब म्हणून जाहिर केले (A Kanoja Brahman named Sukhalal appeared in Bundelkhand . . . towards the end of 1761 declared to be Bhau Saheb by a few minor Maratha officials in that quarter such as Ganesh Sambhaji, Vishwasrao Lakshaman Raja Bahadur, and others.) पेशवे दफतरातील नोव्हेंबर व नोव्हेंबर-डिसेंबर १७६१ च्या दोन पत्रानुसार भाऊसाहेब जयनगर मुक्कामी (ता. शहाडा, जि. सुलतानपूर - खानदेश) आल्याचे कळते; परंतु त्यांच्या अटकेस पुणे दरबाने मराठा अधिकारी पाठविले व त्यातील काहींनी ते खरे असल्याचे लिहिले आहे. याच सुमारास (१७६१ च्या अखेरीस) ज्याचे नांवच सुखलाल आहे अश्या व्यक्तीस बुंदेलखंडातून खरे भाऊसाहेब म्हणून जाहिर करणे म्हणजेच तोताया निर्माण केला गेला होता.

आणले. पानीपत नंतरच्या भाऊसाहेबांबद्दच्या पत्रांचा बारकाव्याने अभ्यास केल्यास असे दिते की या कारस्थानात स्वतः माधवराव (directly or indirectly), राम शास्त्री प्रभूणे व त्या शिवाय राघोबा, नान फडनीस, साखराम बापू बोकिल सारखी दुष्ट माणसे सामील होती.

2. त्यानंतर १९११ला न. चि. केळकरांच्या "तोतयाचे बंड" या नाटकाने सकळांची दिशाभूल केली
3. पुढे १९३० च्या दशकांत गो. स. सरदेसाईंच्या संपादकिय अधिकारा खाली "पेशवे दफतरांतील निवडक पत्रे" हे खंड प्रसिद्ध झाले. त्यांत सरदेसाईंनी केळकरांची 'री' ओढली. प्रत्येक माराठी पत्रा खालील त्यांनी दिलेल्या इंग्रजी टीपनांत (summary notes मध्ये), कांही पत्रांत ते खरे आहेत म्हणून लिहिले असताना सुद्धा, सरदेसाई पानीपत नंतरच्या भाऊसाहेबांचा ऊल्लेख तोतया (pretender or imposter) म्हणूनच करतात. हे काम संशोधकाचे असते संपादकाचे नव्हे. संपादकाने मजकूर जसा असतो तसाच मांडायचा असतो. पण सरदेसाईंनी पानीपतोत्तर भाऊसाहेबांस तोतया जाहीर केल्याने पुढील पीढीन तेच मान्य केले; त्यांत किती एक नामांकीत मोठाले इतिहास तज्ञ व संशोधक आहेत, उदा. दत्तो वामन पोतदार, अ. रा. कुळकर्णी, सुमीत्र कुळकर्णी, निनाद बेडेकर यांसम अनेक निष्ठावंत लोक आहेत.

भाऊसाहेब व त्यांच्या पत्नी पार्वतीबाईसाहेब चक्क 'कोकणस्थ ब्राह्मण' होते, मुसलमान अथवा राजपूत आई-वडीलां पासून उपजलेले नसतानाही भाऊसाहेबांना दीर्घ काळ तुरुंगवास भोगावालागला (फेब्रुवारी १७६५ ते फेब्रुवारी १७७६) आणो नवरा-बायकोना २१-२२ वर्षे (नोव्हेंबर १७६१ ते १६ ऑगस्ट १७८३^९) भेटू दिले नाही. तेंव्हा मस्तानीबाईसाहेब तर परक्याच नी त्यांच्या आई मुसमान असतांना पेशवाईत कोण त्यांना दाद देणार?

थोरल्या बाजीरावांनंतर उत्तर-पेशवाईत अंतरगत कारस्थानांना ऊत आला होता. अशा विचित्र कारस्थानांनी ज्या नानासाहेब पेशव्यांनी मराठेशाहीला अंगारे लावले ते मस्तानी बाईसाहेबांना काय म्हणून जोपासणार. य बद्दल ग्रंथ डफ लिहितात की छ. शाहूमहाराजांच्या मृत्यु नंतर (१७४९), छत्रपतींच्या राणी सकवारबाईना त्यांच्या भावांना (शिक्यांना) जाहागीर देण्याचे सांगून राणीची ईच्छा नसताना बळजबरीने सती जावयास लावले.^९

नियतीचे खेळ - एक विचार धारा : -

येथे पेशवाईस कमी लेखण्याचा ह्या संशोधकाचा उद्देश मुळीच नाही कारण असला दुबळपणा व स्वार्थ मराठेशाही तसाच उत्तर पेशवाईत पण आढळतो. आपल्या स्वाथिसाठी सोयराबाई व ताराबाईनी मराठेशाहीचे मोठे नुकसान केले, तसेच पेशवाईत गोपीकाबाई, राघोबा व आनंदीबाई हे सर्व पेशवाईत कटू नी कारस्थानी मोहरे ठरले.

1. ज्या सोयराबाईनी छत्रपती संभाजीराजांचा द्वेष केला व ज्या ताराबाईनी छत्रपती शाहूशी अनेक वर्षे वैर मांडले, त्याच छ. संभाजी महाराजांच्या मुलाने म्हणजेच छ. शाहूराजांनी सोयराबाईचे पणतू व ताराबाईचे नातू रामराजे यांना स्वतःच्या मृत्यु आधी सातारच्या गादीचे

^९ १७८३ला पार्वतीबाईसाहेबांचा मृत्यु झाला (Ref: New History of the Marathas by G. S. Srdesai Vol 2 Pg433) - त्या वेळी भाऊसाहेब आज्ञातवासांत गुजरातेत होते असे ह्या संशोधकाचे मत आहे

^९ डफ यांचा तपशील लेखाच्या शेवटी पाहणे :- भाग-२: सकवारबाई राणीसाहेब सती जाण्या मागील कारस्थाने

वारस म्हणून नेमले. जरकां राणी सोयराबाई व राणी ताराबाईना हे माहित असते तर त्यांनी छ. संभाजी नी शाहू यांचा दुस्वास केला असता कां?

2. राजाराम महाराज इ.स. १७०० ला निवर्तले. नंतर ताराबाईनी आपला मुलगा शिवाजी यांच्या नांवे कोल्हापूरस राजधानी करून राज्य चालवीले. त्या सुमारास आपली सवत राणी राजसबाई (कागलच्या गाटग्यांच्या), त्यांचे चिरंजीव संभाजी आणि रामचंद्रपंत अमात्य यांस (नजर) कैदेत टाकले. इ.स. १७१२ ला ताराबाईचे चि. छ. शिवाजी वारले आणि राजबाईचे चिरंजीव संभाजी छत्रपती झाले नी राजवट बदली - ताराबाई (नजर) कैदेत पडल्या. कोल्हापूरकर छ. संभाजींनी निजामाशी युती करून सातारकार (मराठ्याचे खरे) छ. शाहूमहाराजां विरुद्ध कलह निर्माण केला. छ. शाहू स्वतः कोल्हापूरवर चालून आले नी कोल्हापूरकरांचा पाडाव केला - वारणे काठी तह झाला. खरे पाहता छ. शाहू कोल्हापूरची गादी रद्द करून स्वतःच्या राज्याची सीमा सहज वाढवू शकले असते; परंतु मोठयामनाच्या शाहूमहाराजांनी संभाजींना समज दिली की तुम्ही-आम्ही थोरल्या छत्रपतींच्या घरचे - भांडण कां असावे? वारणेच्या खालचा भाग तुम्ही ठेवा नी वरचा आमच्याकडे असो. वारणेच्या तहा नंतर शाहूमहाराज (नजर) कैदेत असलेल्या ताराबाईना भटले नी आत्मियतेने विचारले, "काकी आपण माझ्याकडे येऊन राहाल काय?" ताराबाई म्हणाल्या, "बाबा येथे कैदेत राहण्या ऐवजी तुझ्या कैदेत तेऊन राहीन." नी ताराबाई कायमच्या सातारला तेऊन राहील्या. ह जर कां ताराबाईना आधी ठाउक असते तर त्यांनी १७०७ ला मौलांच्या तुरुंगवासातून सुटलेल्या शाहूमहाराजांवर वैर साधून त्यांच्या परिपात्या साठी सैन्य पाठवीले असते कां? येथे छ. शाहूमहाराजांच्या मनाचे मोठेपण नजरेस येते व त्याचीच दखल त्यांच्या टिकाकारांनी घ्यावी ही कळकळोची विनंती.
3. गोपीकाबाईनी पेशवाई आपल्या मुलांसाठीच टिकावी यासाठी भाऊसाहेबांचा द्वेष केला. पानपतानंतर ते महाराष्ट्रांत आले असता त्यांस पुण्यास येऊ दिले नाही; पुढे त्यांना अटक करून तुरुंगात टाकले. परंतु ज्यासाठी त्यांनी एवढा अट्टहास केला त्या पेशवाई साठी विश्वासराव जगले नाही व माधवराव, नारायणराव अथवा सवाई माधवराव तिचा दीर्घ काळ उपभोग घेऊशकले नाहीत. मग हा व्यर्थ अट्टहास त्यांनी कां केला?
4. राघोबांनी पेशवेपद मिळवे म्हणून पेशवे माधवरावांना छळले, त्रस्त केले, कितीएकांची मने कलूषीत केली. पुढे पेशवे नारायणरावांच्या खूनास कारणीभूत ठरले. रामशास्त्रींनी त्यांना मृत्यु दंडाची शिक्षा सुनावली व नंतर बारभाईनी राघोबा कर्नाटकाच्या मोहिमेवर असताना पदच्युत केले नी खूपच हेलपट झाली त्यांची- ते पुण्यास कधीच येऊ शकले नाही. मग त्यांनी एवढी दुःषकर्म काय म्हणून केली?
5. आनंदीबाईनी 'ध' चा 'मा' करून पे. नारायणरावांना मारेक-यांकरवी मारवीले. त्यांच्या स्वतःच्या मुलाने मिळालेली पेशवाई 'नास' (इनामदार) यांनी रंगवलेल्या 'मंत्रा वेगळा' अशा पळपुट्या बाजीरावाने बुडवी. असे पण सांगितले जाते की नारायणरावांचे भूत दुस-या बाजीरावांना स्वप्नात येऊन सांगतअसे की त्यांचा वंश वाढनार नाही - ते खरे ठरले; दुस-याबाजीरावांना मुलगा झालाच नाही आणि झाला असल्यास जगला नाही. तव्हा आनंदीबाईनी अपयश आणि अवहेलने व्यतिरिक्त काय पदरांत घेतले?
6. शिवाय कर्नल टांड लिहितात की राजपूतान्यांत आपल्या मुलाच्या डोक्यावर छत्र पाहण्याची अभिलाषा बाळगून सवतींच्या मुलांना मारणा-या अनेक स्त्रीया होत्या.

निष्कर्ष (Moral) :- नियती पुढे कोणाचे कांहीच चालत नाही व चालणार पण नाही. नियती कर्म-धर्माचे म्हणजेच आध्यात्माचे नियम (spiritual laws and not physical) आहेत - जे पंच ज्ञानेंद्रीयांना अगोचर आहेत. आपल्यासाठी विकृत आराखडे करून सुद्धा प्रारब्धांत नसल्यास मिळत

नाही, दुस-यांपासून काढून घ्यायचे म्हणटले तर ते घेता येत नाही - जे ज्याचे आहे ते त्या पासून काढून घेता येत नाही, ते त्यालाच मिळते व जे ज्याचे नाही ते त्यास मिळत नाही, मिळून सुद्धा टिकत नाही अथवा टिकवू शकत नाही. हे अद्रष्य-नियतीचे खेळ आहेत व त्यास प्रारब्ध म्हणतात ते दोन घटकांनी युक्त असते : १ सुकृत नी २ दुरीत.

अद्रष्य असे प्रारब्ध घेउन आपण जन्मा घतो - पूर्व संचितातून आणलेले प्रारब्ध फळद्रूप होण्याआधी आपल्यात ईच्छा निर्माण होतात नी त्या पूर्तीसाठी आपण कर्म करतो. गीतेंत भगवंतांनी म्हणटल्या प्रमाणे ईच्छा पूर्तीसाठी आपण कर्म करतो ती कर्म कशी करावी - धर्मानि की अधर्माच्या मागनि करावीत - यावर आपला अधिकार असतो, कर्म फळावर कधीच नव्हे. अद्रष्यांतून फळ (results of our actions) येतात - ती द्रश्य होत नाही तोवर परिणाम अथवा फळ आपणास ज्ञात होत नाही. आणि ईच्छीत फल प्राप्ती साठी जी कर्म आपण करतो ती आपणास द्रश्य म्हणजे ज्ञात असतात ती सर्व अगामी स्वरूपात संचित कर्मांत जोडली जातात नी अद्रष्य होतात - ती कधी द्रश्य होतील हे सांगतायेत नाही. धर्मानि अचरण करून सुद्धा अनपेक्षित परिणाम भोगावे लागतात नी अधर्मानि वावरून सुद्धा अपेक्षित अथवा अपेक्षे पेक्षा चांगले परिणाम दिसून येतात.

हे सर्व अद्रष्टाचे खेळ आहेत. त्याचा अर्थ असा नाही की चांगली कर्म केल्याने वार्डिट अनुभव उपजतात नी लबाडीचे परिणाम सुखद असतात. चंगले-वार्डिट परिणाम अद्रष्य अशा प्रारब्धांतून द्रश्य होतात परंतु सांप्रत केलेल्या चांगल्या-वार्डिट (धर्म-अधर्म) यांचे बरे-वार्डिट परिणाम पुढे उपस्थित होतात ल ते कधीच चूकणार नाहीत. जर कां फळ आपण ईच्छा पूर्तीसाठी आचरलेल्या कर्मानि न येता अद्रष्यांतून येणार असेल तर फळाची भीति अथवा आसक्ति न ठेवता म्हणजेच फळा विषयी राग-द्वेष न बाळगता धर्माचे आचण कां करु नये?

स्वार्था साठी अथवा स्वार्थरहीत कलल्या कर्मांची पूर्ती होईलच असे आपण सांगू शकत नाही - पूर्ती होते ती अद्रष्यांतून आणलेल्या प्रारब्धाची. नियती पुढे कोणाचे कांहीच चालत नाही व चालणार पण नाही. असे असता आपणच सोयराबाई, ताराबाई, गोपीकाबाई, राघोबा, आनंदीबाई अथवा मुलाच्या डोक्यावर छत्र पाहणा-या आईचे खूळ पांघरून कां जगावे? हे लक्षांत घेउन शक्यतो सद मागचि अवलंबन केल्यास रामराज्य निर्माण होईल - नंदनवनाचा अनुभव घेता येईल हे लक्षात घ्यावे.

**भाग-१: मस्तानीबाईसाहेबांचे मूळ यावर इतरांची मते, अधिक माहिती व
या संशोधकाची टिपणे (Comments)**

Foot Note 3 – अकलूजकर व मुन्शी यांचो मते:

ज्येष्ठ इतिहास संशोधक डॉ. लाता अकलूजकर व डॉ. माधुरी मुन्शी यांचा तपशील थोडा वेगळा आहे:- मस्तानीच्या आजी-आजोबांना बनारस येथे औरंजेबाच्या काळांत बाटवीड्यांत आले होते. ते दोघेही आ. पात्या मुलीसह पन्ना येथे राजा छत्रसाल . . . यांना शरण गेले. आपल्या गुरूच्या आज्ञेवरून छत्रसालने या ब्राह्मण कुटूंबास पुन्हा हिंदू धर्मांत घेतले व त्यांचा मुलीशी विवाह केला. ही मुलगी म्हणजेच राजा छत्रसालची पत्नी हुजुरिन रानी बेगम होय.

Ref. दैनिक तरुण भारत (कोल्हापूर) - दिनांक १५-१२-१५

Comments: ह्या संशोधकास अकलूजकर-मुन्शी यांचा अहवाल अयोग्या वाटतो, कारण जर कां. मस्तानीबाईच्या आजी-आजोबा या ब्राह्मण कुटूंबास छत्रसाल यांनी हिंदू धर्मांत घेतले व त्यांच्या मुलीशी विवाह केला असता तिचे हिंदू नांव असायला हवे - हुजुरिन रानी बेगम नव्हे.

Foot Note 4 – खोबरेकारांचो मत:

खोबरेकरांचा अहवाल निराळाच आहे:-

बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल बुंदेलायाने बाजीरावांनी त्या मोंगलाच्या तडाख्यातून वाचविले म्हणून खुष होऊन ज्या बिदागी बाजीरावांना दिल्या त्यात स्वरूप सुंदर मस्तानी नावाची एक नृत्यांगना होती. बाजीरावांनी तीस पत्नी मानून शनिवारवाड्यांत तिच्यासाठी मस्तानी महाल बांधला. . . . नानासाहेब पेशव्यांवे सन १७३० त झाले. त्यावेळच्या खर्चाच्या हिशोबात तिच्या (मस्तानी) नावाचा उल्लेख सर्व प्रथम आढळतो. इ. स. १७३४ मध्ये बाजीरावापासून तिला पुत्र रत्न झाले. त्याचे नाव समशेरबाहादर ठेविले. हा पुढे पेशव्यांच्या फौजेत खासा सरदार म्हणून वावरला. पेशव्यांच्या मुलाबरोबर त्याचे शिक्षण झाले. . . . मस्तानी नृत्यनिपुण होती. शनिवारवाड्यांत गणेशचतुर्थीस तिचा नृत्यगायनाचा कार्यक्रम होत असे.

Ref: खोबरेकार, डॉ. वि. गो. - महाराष्ट्राचा इतिहास - मराठा कालखंड (भाग २) १७०७ ते १८००, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (पान १३९)

Comments: या वरील लिखाणांतून खालील नमुद केलेल्या सामाजिक व ऐतिहासिक दृष्ट्या त्रुटी आढळतात व मस्तानीबाईच्या बाजीरावांशी झालेल्या लग्नाची सक्षी (proof) दिसते :-

1. बाजीरावांनी बुंदेल्याना महंमदखान बंगशच्या आक्रमणांतून वाचविले मोंगलांच्या नव्हे. बंगश हा रोहिला अफघान होता, मोगल नव्हे. हे रोहिले अफघानीस्थानच्या रोहि भागातून भारतात आले असल्याने रोहिले म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यांनी गंगा-यमुना दोब मधील भाग आपल्या ताब्यांत घेतला नी त्या भागास रोहिखंड हे नांव प्रचलीत झाले. १५२६च्या पानपतच्या पहिल्या युद्धांत मोगल बाबरने दिल्लीचा अफघान सुलतान इब्राहिमखान लोदी याचा पराखव केल्या पासून अफघानांची भारतातील सत्ता

संपुष्टांत आली. तेंव्हा पासुनच अफघान मोंगलांचे कट्टर वैरी झाले नी दिल्लीत पुन्हा अफघान सत्ता प्रस्थापीत करण्याचा ध्यास घेउन होते. याच रोहिल्यांनी - नजीब उद्दवला म्हणजेच नजीब खान याने पुढाकार घेऊन पुढे - १७५९-६०ला भारतात अफघान राज्य स्थापीत करण्याच्या उद्देशाने अफघानीस्थानहून अहमदशाह अबदालीस बोलावीले. मोंगलांनी मराठयांस मदतीस बोलावीले व त्याचेच रूपांतर पुढे पानीपतच्या तिस-या युद्धांत झाले. तेंव्हा अफघान स्वतःस मोगल कधीच म्हणवून घेणार नाहीत.

2. मस्तानी ह्या जर का केवळ नृत्यांगणा असत्या तर त्यास सामजिक विरोध होण्याची गरजच नव्हती कारण असल्या रीती सर्वत्र होत्या व त्यास सामजिक मान्यता पण होती. तेंव्हा मस्तानीह्या एक नृत्यांगणा होत्या म्हणून हा विरोध नव्हता, विरोध होता तो त्या पत्नी म्हणून 'कोब्रा' समाजातल नव्हत्या म्हणून.
3. बाजीरावांनी त्यांना पत्नी म्हणून मानले हे खोबरेकरांचे गैर व irresponsible शब्द आहेत. बुंदेल्यांनी आपली लाडकी मुलगी मस्तानी बाजीरावांना लग्नांत दिली होती. मस्तानीबाईसाहेबांसाठी बाजीरावांनी जो महाल बांधला तो कोथरुड येथे होता शनिवारवाडयांत नव्हे असे ह्या संशोधकाचे मत आहे.
4. नानासाहेबांच्या लग्न खर्चाच्या हिशोबात मस्तानीबाईचा उल्लेख सांपडतो हेच त्यांच्या बाजीरावांशी झालेल्या लग्नाचे द्योतक आहे - अशा हिशोबात एका नर्तकीच्या खर्चाचा उल्लेख होणे शक्य नाही. त्या काळच्या कोणतही मराठी घरच्या - बाह्यण अथवा मराठयांच्या - लग्नांत नाच-गाणे यांची पद्धतच नव्हती. तेंव्हा नानासाहेबांच्या लग्न खर्चाच्या हिशोबात मस्तानीबाईचा उल्लेख सांपडतो ही त्यांच्या बाजीरावांशी झालेल्या लग्नाची सक्षी (proof) आहे.
5. जर कां मस्तानीबाईसाहेब बाजीरावांच्या लग्नाच्या पत्नी नसत्या तर त्यांच्या मुलाचे - समशेरबाहादरांचे - शिक्षण पेशव्यांच्या मुलांबरोबर होणे कदापी शक्य नव्हते. याचा असा अर्थ होतो की मस्तानीबाईसाहेब व समशेरबाहादर पत्नी नी मुलगा या नात्याने शनिवारवाडयांतच राहात असावत.
6. इतर लिखाणातून आढळते ते असे:- पानीपतच्या युद्धा नंतर परतताना समशेरबाहादर भरतपूर जवळ दिग या ठिकाणी मृत्यु पावले. त्यावेळी त्याचे चिरंजीव अलीबाहादर हे शनिवारवाडयात राहात होते. परंतु पानीपतचा दारुण पराभव व समशेरबाहादरांच्या मृत्यु मुळ अलीबाहादरांना - एक मुसलमान मुलास अथवा व्यक्तीस - शनिवारवाडयांत ठेवून घेणे गोपिकाबाई, राघोबा, नाना फडनीस, साखाराम बापू यांना नको झाले असणार. त्या मुळच त्यांना बुंदेलखंडाची जाहागीर देऊन - जी मस्तानीबाईसाहेबांच्या खर्चासाठी बाजीरावांना मिळली होती - अलीबाहादरांना बुंदेलखंडांत पाठवून दिले. त्यांनी संपूर्ण बुंदेलखंड जिंकून आपली सत्ता निर्माण केली (He was considered the conqueror of Bundelkhand). तेंव्हा पानीपतच्या युद्धानंतर सुद्धा अलीबाहादर बाजीरावांचे औरस नातू नसते तर शनिवारवाडयांत त्यांना ठेऊन घेतले नसते. या सांप्रत विषयावर हा पण एक महत्वाचा मुद्दा आहे.
7. ह्या संशोधकाच्यामते, त्या (मस्तानीबाईसाहेब) नाचगाण्यात साईत असणार कारण तो त्यांना मिळालेला ऊत्तर भारतिय वारसा होय आणि त्या गणेशचतुर्थीला नाचल्या पण असतील पण लोकांसमोर नक्कीच नाही - परंतु बाजीरावांच्या सांगण्याने त्या त्यांच्या पुढे खाजगीत नाचल्या असतील आणि नानासाहेब व चिमाजी अप्पांनी त्यांना नाची ठरवून बदनाम केले असावे.

Comment: जावळ-जवळ ४-५ वर्षांपूवी या संशोधकाने ह्या विषया वरील आपली मते महाराष्ट्रातील मान्यवर अशा इतिहास तज्ञांशी discuss केली होती. परंतु त्यांनी त्यास मान्य केले नाही. त्यांनी त्या समकालीनचे एक पत्र पाहिले होते ज्यांत (पुण्यास) पाठविलेल्या नर्तकीचे पैसे अजून न मिळाल्याची व ते देण्याची नोंद होती. हे त्यांचे अनुमान चूकीचे दिसते कारण अशा कित्येक नर्तकी पुण्या पाठविल्या गेल्या असतील परंतु त्यावरून त्यांनी ह्या नर्तकीचा मस्तानीबाईंशी संबंध जोडला होता. इतरत्र सांगितल्या प्रमाणे अशी पत्रे नानासाहेब व चिमाजी अप्पा तांनी पण निर्माण केली असतील.

Foot Note 5 – सरदेसाईचे मत:

The romance of Mastani. - It is now well-known that in the midst of his glowing successes on every side, all was not well in Bajirao's family. His infatuation for a Muslim dancing girl named Mastani since 1730, impaired his reputation in orthodox society, including his nearest kith and kin. The origin of Mastani is shrouded in obscurity. Tradition makes her the offspring of a Hindu father and a Muhammadan mother, but highly accomplished and trained in the cultivated arts of blandishment. The first mention of her name in authentic papers occurs in the accounts of the marriage ceremony of Bajirao's eldest son Nanasahab which took place on 11th January 1730. In the same year Bajirao built his Shaniwar palace in Poona and later added to it a portion named after his ladylove. In 1734 she bore him a son who was named Shamsheer Bahadur. *Tarikh-i-Muhammadshahi* mentions that "she was a Kanchani (a dancing girl) skilled in riding and handling the sword and spear. She always accompanied Bajirao in his campaigns and rode stirrup to stirrup with him." She was adept in music and gave public performances during the annual Ganapati celebration at the Peshwa's palace. Bajirao was passionately attached to her and felt in her company all the inspiration of his eventful life. She dressed, talked and lived in Hindu fashion and looked after Bajirao's comforts with the devotion of a wife. No wonder that Bajirao's infatuation for her grew with years and led him into meat-eating and wine-drinking so repugnant in a Brahman household. Bajirao had sons by his Hindu wife and naturally the favour shown to the social outcaste seriously disturbed the peace of the Peshwa's family. Popular voice attributed Bajirao's love of wine and meat to his association with Mastani. But a man of Bajirao's type leading the life of a soldier could not retain the rigid rules of his Brahman caste, as he had to mix freely with all kinds of people. The narrow exclusive life of a Maharashtra Brahman must naturally undergo sudden changes by marching to distant lands and coming into contact with Rajput courts where wine drinking, flesh eating and smoking were freely indulged. This supplies a clue to Bajirao's lapses. Maratha society in general doubtless underwent immense transformation during the process of their expansion.

The published papers supply us with only a few glimpses of what actually happened in Bajirao's family. Possibly the contemplated thread ceremony of Raghunathrao and the marriage of Sadashivrao were the immediate occasion of the trouble. Bajirao then became a topic of public criticism and the priests were not prepared to officiate at the ceremonies if such a tainted person as he were present. While Bajirao was absent from Poona on a campaign towards the end of 1739, Mastani was suddenly seized and kept in confinement by Nanasahab and Chimnaji Appa. This broke Bajirao's heart so completely that the world became

all misery for him. He could not outrage society and public opinion by returning to Poona to rescue his beloved one by force. Mahadoba Purandare, Morshet Karanje and other well-wishers of the family visited Bajirao at Patas and counselled him as to the best course to follow. The orthodox party meant possibly to do away with Mastani altogether as the sole cause of trouble in their opinion, and wrote to the King's secretary Chitnis, to obtain his sanction for the violent course. The King was wiser. On 24th January 1740 writes Govindrao, "I have privately ascertained His Highness's pleasure on the subject of Mastani. He strongly objects to the proposal of forcible separation or personal restraint. He will not tolerate any offence being given to Bajirao, who should be kept entirely pleased. The evil does not abide in that lady. It can be stopped only when he himself feels so inclined. On no account can His Highness advise any violence to the feelings of Bajirao." Bajirao was away fighting his last war with Nasir Jang: Mastani was kept under restraint in an out of the way place and the ceremonies of the Raghunathrao's thread and Sadashivrao's marriage were performed at Poona on 4 and 7 February 1740, when Shahu specially came down from Satara to grace the occasion with his presence.

Ref. Sardesai, G. S, *New History of the Marathas*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi 110 055 Second edition 1986 (Vol II Pg 493-94)

Comments: सरदेसाईचा तपशील यावर ह्या संशोधकाचे comments खोबरेकरांच्या तपशीला प्रमाणेच आहेत. एक नवीन जोडणी करावीशी वाटते ती अशी:

सरदेसाई लिहितात की बाजीराव मस्तानीच्या मुळ मघपान व मांसाहार करू लागले. इतर लिखाणांत बाजीराव मघपान व मांसाहार शिंदे-होळकरांच्या संगतीने करू लागले असे सांपडते. शिंदे-होळकरांशी बाजीरावांचा संपर्क १७३० च्या आधीचा - म्हणजे मस्तानीबाईसाहेबांना भेटण्याच्या आधीचा असावा; तेव्हा मस्तानीबाईच्या वर हा सरदेसाईनी रोवलेला गुन्हा रास्त वाटत नाही.

भाग-२: सकवारबाई राणीसाहेब सती जाण्या मागील कारस्थान

Grant Duff Version:

Suckwar Bye had not recovered from the first emotions of consternation and rage at finding her whole plans unmasked and defeated, when the Peishwa sent her an insidious message, " begging that she would not think of burning with the corpse of her husband, for that he and all her servants were ready to obey her commands ;" and not content with working on the mind of an angry woman, to incite her to self-destruction, he sent for her brother Koarjee Sirkay, represented the dishonour that threatened to attach to his house, and promised him a Jagheer in the Concan, on condition of persuading his sister to immolate herself, "not only for the honour of the family of Sirkay, but for that of all India, under the sway of the late Raja." By such arts Ballajee Bajee Rao secured his victim. But let' not the reader suppose that those of his own country-men, who know the secret history of this base transaction, and whose minds have not been perverted by the calm villainy of a Bramin court, attempt to palliate it, as a sacrifice in conformity with their faith; on -the contrary, they mention it with much detestation, and say that even the ordinary mode of execution would have been far· more manly and far less objectionable.

Ref: Duff, James Grant, *History of the Marathas*, Aavishkar Publishers' Distributors, Jaipur 302 003 (India)First Reprint 1986 (First Published 1863) – Pg 25-26